

Metonimikus helynévadás*

1. Bevezetés. A névkutatók jó ideje az egyik meghatározó mechanizmusnak tekintik a metonímiát az új helynevek létrehozásában, jellemzően azonban a metonímia hagyományos felfogásából kiindulva értelmezik ezt a névadási módot. Az ugyanakkor már ezekből a vizsgálatokból is kitűnik, hogy a névadás kapcsán a metonímia több szempontból is sajátosan jelentkezik, s ráadásul számos problémát felvet.

Magam a középkori hegynevekre irányuló kutatásaim részeként kezdtem el a kognitív nyelvelvárási keret névkutatásban való használatának lehetőségeivel foglalkozni, s e megközelítésmód előnyeit elsőként a metonimikus helynévadás kapcsán – elsősorban a régi hegynevek elemzésére támaszkodva – szemléltettem, röviden vázolva, hogy miként értelmezhető a kognitív metonimiakutatás szempontjából ez a névadási folyamat (RESZEGI 2009, 2012). A névtípus jelentősége azonban indokoltá teszi, hogy egy teljes tanulmányt szenteljünk ennek a névadási módnak, olyan részletességgel elemezve az idetartozó nevek sajátosságait a kognitív nyelvészeti keretben, mint azt a metaforikus helynévadás, illetve a formánssal alakult helynevek esetében tettem (RESZEGI 2019, 2020). Annál is inkább, mert más névadási módokat is újraértelmezve a választott keretben e névtípusok egymáshoz való viszonyáról is másként gondolkodom már, mint az idézett munkáimban, ráadásul a magyar névanyag alapján kirajzolódó kép jó néhány részletében tovább árnyalható a más nyelvek metonimikus névanyagát elemző, az utóbbi években megjelent szakmunkák alapján.

2. Metonimikus névhasználat. A metonímia a kognitív nyelvészet felfogásában olyan kognitív mechanizmus, mely a fogalmi tartományok mentén értelmezhető: a világról való ismereteink strukturáltan épülnek ki a mentális rendszerünkben, azaz a tapasztalataink szerint a világban egymással valamilyen kapcsolatban lévő dolgokat olyan módon reprezentáljuk, hogy a kapcsolataikat is leképezzük. A fogalmi reprezentációk ilyen módon szerveződő hálózatait alkotják a különböző komplexitású fogalmi tartományokat. Egy-egy fogalom (közvetítő vagy forrásfogalom) pedig ennek alapján képes aktiválni azt a fogalmi tartományt, amelynek része, illetve a fogalmi tartományon belüli elemeket, amelyekhez erős kapcsolat fűzi (célfogalom), s a fogalmi tartomány aktiválásán keresztül is eljuthatunk egy annak részét képező célfogalomhoz. Jellemzően egy száliens, szembeötlőbb fogalom tesz hozzáférhetővé egy vele fogalmi érintkezésben lévő, kevésbé száliens fogalmat.¹

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának, valamint az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-2020-5 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült, az NKFI K 128270 számú pályázata keretében, az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programjához kapcsolódva. Köszönöm lektoraimnak a dolgozat egy-egy részletét pontosító, illetve továbbgondolásra készítő megjegyzéseit, tanácsait.

¹A száliens fogalmak olyan entitások leképeződései, amelyek feltűnőbbek, jobban felkeltik a figyelmünket, például a személyre vonatkozó fogalmak jellemzően száliensebbek, mint az élettelen entitásokra vonatkozók (vö. ontológiai száliencia, SCHMID 2010: 119–120).

Ez a fajta fogalmi érintkezés az alapja a fogalmi metonímiának, s ezt teszik explicitté a metonimikus nyelvi kifejezések. A metonimikus leképezés pedig meghatározza, hogy miként konceptualizáljuk a célfogalmunkat, amelyet ebben az esetben nem közvetlenül, hanem a forrásfogalom perspektívájából értelmezzünk.² A nyelvi metonímia értelmezését a nyelvi kontextus és a mindennapi ismereteink alapján tesszük meg (a folyamatban szerepet játszó kognitív operációkhoz l. RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ 2011). A kognitív metonimiakutatás a metonimikus nyelvi kifejezések tanulmányozása alapján igyekszik feltárni, hogy melyek azok a sémák, amelyek mentén a metonímia jellemzően működik, pl. TESTRÉS AZ EMBER HELYETT, AZ ESZKÖZ ANYAGA AZ ESZKÖZ HELYETT stb. (A témáról részletesebben l. LAKOFF–JOHNSON 1980: 35–40, KÖVECSES 2005a: 147–164, TOLCSVAI NAGY 2017: 262).

A kognitív nyelvészet ugyanakkor jobbra csak a köznevekhez kapcsolódóan tárgyalja a metonímia jelenségét, legfeljebb a tulajdonnevek metonimikus használatára hoznak példákat, pl. *Amerika nem akar egy újabb Pearl Harbort; Washington Moszkvával tárgyal; A találkozó előtt nyeretlen Pécs nagy meglepetésre 2-0-ra győzött a címvédő Debrecen otthonában; Párizs bevezette a hosszabb szoknyákat ebben a szezonban; Szeretem Shakespeare-t; Dickenst olvasok; sőt Egy jó erős portóit innék.* A neveknek ez a fajta használata e szócsoporthoz komplex jelentésszerkezetével magyarázható (TOLCSVAI NAGY 2008, RESZEGI 2018), melyen belül a név által jelölt személyhez, helyhez kapcsolódó ismeretek lehetővé teszik, hogy a nevet erre a tulajdonságjegyre leszűkítve, ezt előtérbe helyezve, lényegében közszóként (az esetek egy részében egyedi, konkrét entitásra, konkrét eseményre, konkrét kormányzatra vonatkozó megjelölésként) értelmezzük. A megfeleltetés háttérben pedig A HELY AZ ESEMÉNY HELYETT, A HELY AZ INTÉZMÉNY HELYETT (még specifikusabban A FŐVÁROS A KORMÁNY HELYETT, VÁROS A FOCICSAPAT/SPORTEGYESÜLET HELYETT stb.), AZ ALKOTÓ AZ ALKOTÁS HELYETT, A HELY A TERMÉK HELYETT stb. sémák húzódnak. Az efféle szerkezetekben a tulajdonnevek mindig közvetítő elemként állnak, és csak olyan nevek szerepelnek, amelyek denotációjához az adott kisebb-nagyobb beszélőközösségben valamilyen jelentős esemény, intézmény vagy más hasonló kapcsolható (vö. KÖVECSES 2005a: 148–149, ehhez l. még SIMON 2008).³ A nevek ilyen módon való használata pedig egyúttal fel is erősíti a jelentésmátrixokban a séma által aktivált jelentéskomponenst.

A nevek metonimikus használata meglehetősen gyakori: az írott és beszélt nyelvi források széles skáláját magába foglaló British National Corpus angol nyelvű szövegeire irányuló korpuszvizsgálatok szerint a helynevek az összes említés 17%-ában (az országnevek az említések 20%-ában) ebben a szerepben fordulnak elő (MARKERT–NISSIM 2006, vö. még 2002). A nevek metonimikus használatának gyakori előfordulását más nyelvek (német,

² Éppen ezért a metonímiát metonimikus figyelemáthelyeződésként, zónaaktiválódásként, profilálásként is leírhatjuk. Ennek alapja, hogy adott szituációban (illetve egy-egy megnyilatkozásban) a különböző fogalmak fogalmi/szemantikai szerkezete nem teljes egészében aktiválódik: jellemzően csak egy részük kerül a beszélő és a hallgató fókuszába (ez az aktív zóna). Például a HÁZ esetében az épületjelleg az elsődleges, de metonímia esetén másodlagos fogalmi elemek kerülnek előtérbe: például az *egész ház összecsődült* kifejezésben az a fogalmi jegy, hogy a házban emberek laknak (vö. VERHAGEN 2007, LANGACKER 2008: 119, TOLCSVAI NAGY 2017: 262–263).

³ A pszicholingvisztikai kísérletek tanulsága szerint ugyanakkor már egyetlen kontextusmondat is elegendő ahhoz, hogy a kísérleti személyek akár teljesen ismeretlen nyelvi formák metonimikus használatát megakadás nélkül feldolgozzák. Háttérismeret és kontextusmondat híján viszont nem tudják értelmezni a tulajdonnévi metonimikus kifejezést (BENCZE M. 2009: 689).

magyar és horvát) vonatkozásában végzett vizsgálatok is megerősítik (vö. BRDAR–BRDAR-SZABÓ 2009). A vállalatok, cégek nevei esetében még nagyobb arányú, 30% a metonimikus használat (vö. MARKERT–NISSIM 2006).⁴

A metonimikus használat gyakoriságához az értelmezést, a fogalmi elérést segítő funkció túl hozzájárulhatnak további pragmatikai tényezők is. A HELY AZ ESEMÉNY HELYETT sémában használt helynevek (a séma működésének értelmezéséhez l. LANGACKER 2008: 250–251) például rendre – bár nem kivétel nélkül⁵ – negatív eseményekre utalnak (pl. *Pearl Harbor, Auschwitz, Hiroshima, Vietnám, Csernobil, Fukushima; Mohács, Trianon* stb.),⁶ melyek közvetlen említése fájdalmas, udvariatlan lenne bizonyos szituációkban. A nevek révén, a neveket mintegy eufemisztikus utaló/felidéző kifejezésként használva elkerülhető a konkrét negatív esemény leírása (vö. az udvariasság pragmatikája, ARIMITSU 2015).⁷ Ez a funkció egyes – egyébként helymegjelölésre adott közösségekben ritkán használt – nevek esetében egyértelműen domináns.

A fenti sémák jórészt univerzálisak,⁸ az egyes metonimikusan használt helynevek, illetve a hozzájuk kötődő ismeretek viszont jellemzően kulturális kötöttségűek, amint azt például a magyar történelmi eseményekre utaló helynevek mutatják. A globalizációnak köszönhetően, illetve az események globális hatásából adódóan ugyanakkor – ismét csak a fenti példasorra utalva – számos esetet idézhetünk arra is, hogy maguknak a konkrét neveknek a metonimikus használata is nemzetközileg ismert. Az egyes nevek metonimikus használata időben is változhat, a nevek egy részénél ez a funkció visszaszorul vagy átértékelődik, más jelentés kapcsolódik hozzájuk, illetve új nevek tűnhetnek fel ebben a metonimikus szerepben az aktuális eseményeknek megfelelően.

3. A metonimikus helynévadás. A nevek esetében a névrendszer elemeinek létrejötte, illetve további alakulása szempontjából nem a fent ismertetett metonimikus használat az érdekes, hanem sokkal inkább az, amikor egy konkrét személy, hely vagy más entitás

⁴ Ennek hátterében nyilvánvalóan komplexebb, a metaforát is magában foglaló folyamatokkal számolhatunk: az intézmények, vállalatok, cégek olyan, az embernél jóval nagyobb léptékű és bonyolult működésű szervezetek, amelyeket nehéz a maga komplexitásában elgondolni, conceptualizálni, ezért ehhez jellemzően metaforákat, többek között AZ INTÉZMÉNY EMBER metaforát használjuk (a jellemző metaforákhoz vö. pl. KÖVECSES 2005b). Ez mutatkozik meg abban, hogy a cég, intézmény a jog felfogásában jogi személy, de a közfelfogásban is gyakran személyként gondoljuk el, aki elad, vesz, bejelentést tesz stb. (a megjegyzést köszönöm lektoromnak). A nevek metonimikus használatának gyakoriságát felismerve a gépi beszédfelismerő, beszédfeldolgozó programok fejlesztői is próbálják ezeket a jelentéseket valamilyen formában beépíteni a programokba (vö. MARKERT–NISSIM 2006).

⁵ Az olimpiák vagy egyéb nagy jelentőségű sportesemények említésekor is tipikus a sajtónyelvben a HELY AZ ESEMÉNY HELYETT séma alkalmazása, pl. *Tokió előtt*. Ezek jórészt semleges megfeleltetések, ebben a témakörben sem ritka ugyanakkor az sem, hogy egy-egy negatív eseményre, például súlyos vereségekre utalnak így.

⁶ EKMAN és munkatársai szerint bizonyos negatív érzelmeket sokkal intenzívebben tapasztalunk meg, a fiziológiai hatásukat tekintve is, mint a pozitívokat (EKMAN–LEVENSON–FRIESEN 1983).

⁷ A metonímia az eufémia egyik eszközeként való használatához vö. még SHI–SHENG (2011).

⁸ A természeti népeknél különösen jellemző, hogy a helynevekkel eseményekre utalnak, illetve gyakran az időről is így beszélnek, korábbi események, utazások helyszíneire utalva (COGOS–ROUÉ–ROTURIER 2017).

megnevezésekor érvényesül ez az érintkezésen alapuló kognitív mechanizmus. Magam a továbbiakban a metonimikus helynévadásra koncentrálok. A helyek és neveik ugyanis nemcsak közvetítő fogalomként jelenhetnek meg a metonimikus folyamatokban, hanem célfogalomként is, azaz mint megnevezendő objektumok. Mint látni fogjuk, a metonímia a helyek megjelölésében igen sajátosan jelentkezik. Ekkor ugyanis egy egyedi téri objektumot jelölnek meg valamely, vele érintkezésben lévő(nek felfogott) dolog (közvetítő fogalom) közszói vagy tulajdonnévi megnevezésével a metonímia mechanizmusára támaszkodva (pl. kútmegjelölés vált a környező terület *Nagykút* ~ *Nagykúti-dűlő* megjelölésévé Veszprém megyében). A folyamat eredménye lehet alkalmi megjelölés (pl. egy ismert helynévvel utalok a környező területre egy adott szituációban), de lehet a névadás szándékával létrehozott megnevezés is (és a fokozatos névátvonódás jelenségét sem zárhatjuk ki). A névadás eredményeképpen ugyanakkor egyúttal természetesen jelentésváltozás is végbemegy. Leképeződik tehát egy új tulajdonnévi jelentés a névadó és a beszélőközösség onomasztikonjában, amely a fogalmi érintkezés révén szerves kapcsolatban van a szóforma eredeti fogalmi reprezentációjával.

3.1. A metonimikus névadás meghatározásának problémái. A helynevek leírására létrehozott és a magyar helynevekre alkalmazott elemzési modelljében HOFFMANN ISTVÁN (1993/2007) is részben hasonlóan határozza meg a metonimikus névadás fogalmát: a névátvitel egyik fajtájaként értelmezi, amely a fogalmi jegyek érintkezése alapján megy végbe. Azáltal ugyanakkor, hogy a metonímia folyamata ebben a modellben elsősorban a nyelven belül értelmeződik – azaz mint jelentésváltozás más névadási módok mellett, azokkal egy szinten jelenik meg –, illetve hogy a tipológia a névalkotási módok között kölcsönösen kizáró viszonyt tételez fel, egyúttal az is adódik, hogy a különböző névadási folyamatok közül az egyes nevek esetében csak egy érvényesülhet (illetve esetleg egymás után több, de ebben az esetben csak az utolsó névalakulási módra van tekintettel a modell). Fontos kitételként szerepel ennek megfelelően a metonimikus (és a metaforikus) névadás meghatározásánál, hogy a névátvitel anélkül megy végbe, hogy bármiféle változás történne a névformában. Azok a nevek tehát nem tartoznak ebbe a kategóriába, amelyek metonimikusan motiváltak ugyan, azaz a hellyel kapcsolatban álló dolog neve vonódik át a hely megnevezésére, de valamilyen morfológiai vagy lexikális formánssal kapcsolódva (HOFFMANN 1993/2007: 116–118).

Megítélésem szerint szerencsésebb – még ha a mentális rendszerben ezek nem is egymástól függetlenül működnek a nyelvi metonímia eseteiben – a tipológia kedvéért, illetve hogy valóban érzékeltetni tudjuk a folyamatok komplexitását, bizonyos értelemben különválasztani a fogalmi mechanizmust, azaz a metonímia folyamatát, illetve a nyelvi jellegű folyamatokat. Így kaphatunk ugyanis teljesebb képet a mögöttes működésről. Emellett pedig épp ilyen módon kerülhetnek egy halmazba, s tanulmányozhatók együtt a különböző – de egységesen metonimikus szemléletre épülő – nyelvi formák, megoldások. A kognitív nyelvészet jelentésfelfogásából természetszerűen adódik ez a fajta közelítésmód. A nyelvi elemek a kognitív keretben, mint ismeretes, fogalmi jelentés és nyelvi forma egységeként írhatók le (vö. LANGACKER 2008: 15), a névadási-névalkotási folyamatok pedig mindkét pólust érinthetik. Erre a tipológiáknak is érdemes tekintettel lenniük, még ha ezek jellemzően összefonódva végbemenő folyamatok is. A továbbiakban erre alapozva egy lehetséges új közelítésmódot vázolok, a metonimikusan motivált nevek leírására a kognitív közelítésmódot alkalmazva.

Abból kell kiindulnunk, hogy a metonímia mechanizmusával fogalmi megfeleltetést tudunk létrehozni egymással érintkező dolgok között. Ezek egyike lehet egy egyedi hely is, amelyhez számos különböző dolgot tudunk asszociálni a tapasztalataink alapján (a növényzetét, állatvilágát, vele kapcsolatban álló személyt, más helyeket, eseményt stb.). A köztük lévő kapcsolat révén ezek a kapcsolódó dolgok is fel tudják idézni a hely képét. Ezek az asszociációk a hely megnevezésében is megjelenhetnek, ami ugyanakkor nyelviileg többféleképpen valósulhat meg. Egyrészt olyan módon, hogy a közvetítő fogalom nyelvi megjelölésének formájában nem történik változás (puszta metonimikus névadás, puszta névátvitel). Másrészt ugyanez a mechanizmus együtt járhat a szóforma nyelvi változásával is: a beszélők nyelvük jellegzetességeinek megfelelően, nyelvi intuícióik, névmodelljük alapján, a meglévő nevek mintájára a metonimikusan aktivált szóalakot formánssal vagy lexikális elemmel kapcsolva használják fel a célfogalom megjelölésére (metonimikus névadás névformánssal, összetétellel).⁹ HOFFMANN ISTVÁN egyébként maga is hangsúlyozza, hogy a „szerkesztett nevekben is érvényesülhet a metaforikus vagy a metonimikus szemlélet” (1993/2007: 117), s egy-egy altípus tárgyalásakor több esetben úgy jár el, hogy a metonimikusan motivált, de formánssal/névrésszel alakult névformákat is megemlíti (pl. *Csapás < Csapási út*, 1993/2007: 120), a név keletkezése szempontjából azonban a nyelvi megformáltságot, a nyelvi szerkezetet érintő alakulást veszi alapul. Ennek megfelelően a magyar névanyag leírásánál rendre elkülönülnek a *Komló – Komlód, Agár – Agárd, Péter – Peterd* alakok (TÓTH 2001: 183, 184): az alapalakok a metonimikus névadással alakult nevek közé, a toldalékos formák a névképzéssel alakult nevek csoportjába sorolódnak. Ami a nyelvi arculat alakulását tekintve teljesen rendjén is van, valójában azonban mindkét névforma mögött ugyanaz a metonimikus séma húzódik, amely azután nyelviileg kétféle formában valósul meg: puszta névátvitellel, illetve névformánssal kapcsolódva. Az idézett példákban szereplő *-d* képzőnek ráadásul tényleg pusztán a névszerűvé tétel a funkciója, rendkívül sematikus – és nem is feltétlenül egyformán egyértelmű – jelentése van tehát. Eszerint a *Peterd*-féle nevek is leírhatók mint metonimikus sémán alapuló nevek, amelyek azonban a korban gyakori, jellemző végződéssel együtt váltak a hely megjelölésévé. A közszei lexikonból az onomasztikonba átkerült, azaz eredetileg valamilyen viszonyjelentéssel bíró végződések névformánsként szintén jórészt függetlenednek az eredeti funkciójuktól, s a tulajdonnévi szerep jelzése az elsődleges feladatuk.

A metonimikus szemlélet és a nyelvi megvalósulás bizonyos értelemben külön kezelését a közszei metonimikus formák is támogatják. A magyarban például a származásra utalás egyik módja az *-i* képző helynévhez kapcsolása, s ez gyakran így jelenik meg A HELY A TERMÉK HELYETT metonimikus kifejezésekben is: *jénai, portói, párizsi, herendi, tokaji, csabai*. (E kifejezések egy részének létrejöttében a metonímia, illetve a jelzős szerkezetből – A MEGNEVEZÉS EGY RÉSZÉNEK TELJES MEGNEVEZÉS HELYETT metonímiaként is értelmezhető – ellipszissel való alakulás összefonódva eredményezte a metonimikus jelentést.) Ezt a fel fogást támogatja közvetve a másik alapvető asszociációs mechanizmuson, a metaforán alapuló metaforikus kifejezések nyelvi (szófaji, nyelvi felépítésbeli) sokszínűsége is (vö. pl. A JÓ FENT sémához: *magas színvonal, feldobódik*, TOLCSVAI NAGY 2017: 256). A formánssos

⁹ ANTONIO BARCELONA szerint ugyan a célfogalom a metonímiában nem lehet explicit (2011: 32), megítélés szerint ez a névadás kapcsán kevésbé szigorúan veendő kitétel, itt ugyanis a különböző névszerkezeti sémák egészen más módon befolyásolják az új nevek létrejöttét, mint a közszei megnyilatkozásokban.

alakok tehát nem kell, hogy kimaradjanak a metonimikus névadás tárgyalásából. S hasonlóképpen a lexémával kapcsolódó alakokra is tekintettel kell lennünk, még ha ezek átmeneti helyzetű elemek is szempontunkból (vö. 3.2.2). Egyébként sem ritka az, hogy a metonimikus névátvonódás két névvariáns (egy változatlan forma mellett egy elő- vagy utótaggal kapcsolódó névváltozat) létrejöttét eredményezi, s ezek akár egymás mellett, egyidejűleg is keletkezhetnek.

Amennyiben az általam javasolt keretben közelítjük meg a metonimikus névadást, más nyelvek névrendszereiben is sokkal árnyaltabban feltárhatók és leírhatók a metonimikus folyamatok. A korábbi keletkezéstörténeti modelleket a szláv (szlovák, cseh) nyelvekre alkalmazva például úgy tűnhet, hogy ott elvéve játszott, illetve játszik szerepet a metonímia a helynevek létrehozásában, s lényegében nem számolhatunk a SZEMÉLY A HELY HELYETT metonímiával. Ez meglehetősen furcsa lenne, tekintve, hogy ez a kognitív mechanizmus igen alapvető és általános (ebben a kultúrkörben legalábbis). Megítélésem szerint csupán arról van szó, hogy ezekben a nyelvekben a nyelvi sajátosságoknak, illetve a névmodellnek megfelelően másként – jellemzően morfológiai névalkotással – válnak végül a névrendszer elemévé ezek a helynevek (vö. pl. ŠTĚPÁN 2012, 2018).

Bizonyos részeiben az általam javasolt közelítésmódot tükrözi a finn névkutatásban használt leírási modell, amely elkülöníti az ún. direkt (közvetlen jelentésbeli kapcsolat a hely és a név között) és az indirekt (közvetett, asszociatív kapcsolat a hely és a név között) kategóriákat. Az előzőbe sorolják azokat a neveket, amelyek közvetlenül informálnak a denotátum sajátosságáról. A második csoportba a hely által keltett asszociációk alapján adott nevek tartoznak, azaz a metaforikus és a metonimikus névadással létrehozott helynevek, melyek – legalábbis a metaforikus nevek kapcsán megengedő a leírás – kapcsolódhatnak más nyelvi elemmel, jellemzően fajtajelölő lexémával (pl. *Kaanaanpelto* 'Kánaán nevező'). A rendszerezés problémája ugyanakkor itt is az, hogy a szomszédos, érintkező hely nevéből alakult új helynevek mindkét csoportban előkerülnek. A pusztá metonimikus névátvitel indirekt esetei mellett a direkt/közvetlen nevek között ezek alkotják az ún. *annexe* ('csatolt') neveket, azaz olyan másodlagos neveket, melyek valamilyen szerkezeti változással együtt tartalmazzák az elsődleges névformát, az alapnevet (AINIALA 2016: 75–79). Egy-egy alapnév köré akár komplex névbokrok is szerveződhetnek (sőt az észti névanyag kapcsán névláncokat is leírnak, vö. LAANSALU 2018). E modellt követve az észti nyelv kapcsán tovább szűkíti a metonimikus nevek körét, hogy még a pusztá névátvitel során is kicserélődik a név nominatívusi formája. Ez viszont megint csak egy, a metonimikus szemléletet nem érvénytelenítő nyelvi jellegű sajátosság.

Szintén kérdésként merül fel a nemzetközi névkutatásban, hogy a pusztá metonimikus névadás eredményeként két névvel kell-e számolnunk vagy egy névvel, amelynek két denotátuma van (ez utóbbi a skandináv névkutatás álláspontja, vö. AINIALA 2016: 78). A kognitív megközelítésmódot alkalmazva azt mondhatjuk, a helynevek az onomasztikonban névfajtánként is alhálózatokba szerveződnek, ennek megfelelően pedig egy név két hálózat részeként is reprezentálódhat olyan módon, hogy köztük szerves kapcsolat, átfedés van. Ez tehát egy sajátos poliszém viszonyként értelmezhető kapcsolat a név létrejöttékor a névadó mentális rendszerében. A névhasználat alakulásának megfelelően ez persze változhat (s maguk a közszoji jelentések leírására használt kategóriák is prototipikusan értelmezhetők).

3.2. A metonimikus névadás sémái. A helyekhez számos különböző, érintkezésen alapuló asszociáció kapcsolódhat, s ezekről a metonimikus sémákról több rendszerező áttekintés

is készült. HOFFMANN ISTVÁN – meglehetősen kiterjedt névanyagot vizsgálva – részletesen kidolgozott képet ad a metonimikus helynévadás alapjául szolgáló sémákról, az érintkezés lehetséges relációiról a magyar névrendszerre vonatkozóan (1993/2007: 118–127). Az utóbbi években megjelent nemzetközi névtani szakmunkáknak köszönhetően ugyanakkor más nyelvek metonimikus helynévanyagáról is képet kaphatunk. Némileg eltérő rendszerezést alkalmaz PAVEL ŠTĚPÁN a csehországi Bohémia névkörpuszának (2012), SANDA RAPA a lettországi (2019), STAFFAN NYSTRÖM a svédországi (2013), TIINA LAANSALU az észtországi (2018),¹⁰ VIKEBE DALBERG a dán metonimikus helyneveknek (2008) a leírására (vö. még a finn névanyag kapcsán AINIALA 2016). E munkák alapján mindenekelőtt az látszik, hogy a metonimikus szemlélet jellemzően jóval gyakrabban szolgál a névadás alapjául, mint a metaforikus asszociációk. Emellett persze az is kitűnik, hogy a leírt metonimikus megfeleltetések túlnyomó része – mivel ezek feltehetően univerzális fogalmi relációkat írnak le – átfed ezekben a szakmunkákban, ugyanakkor akad néhány sajátosabb eset is. A látszólag eltérő terminusok, kategóriák, sémák részben csak a kutatók által választott megközelítésmódból adódnak, s bizonyos típusok kapcsán a szerzők nem egyformán részletezően járnak el, ugyanakkor néhány sajátosan nyelvspecifikusan érvényesülő megfeleltetésről is képet kapunk (ŠTĚPÁN 2012).

A részletesebb feldolgozásokból az is kitűnik továbbá, hogy az a korábbi feltételezés, mely szerint a metonimikus megfeleltetés alapjául tulajdonnevek szolgálnak – s más oldalról a metaforikus helynévadás a közszói állományra épít –, nem tartható (ezt meggyőzően bizonyította HOFFMANN ISTVÁN, vö. 1993/2007: 116, 118–125). Sőt az látszik, hogy bizonyos metonimikus sémák jellemzően köznévi alapszóval valósulnak meg (pl. a növényzettel való megfeleltetés), más esetekben inkább tulajdonnévi előzménnyel számolhatunk (érintkező helyvel, a területtel kapcsolatban álló személlyel való megfeleltetés), de messze nem kivétel nélkül (pl. a birtokost gyakran jelöli köznév: *Pálosok, Proletár, Proletárföld*). Az általános metonimikus helynévadási sémák továbbá, mint majd látni fogjuk, jellemzően sajátosan az onomasztikonhoz, illetve azon belül a helynévi lexikonhoz kapcsolódnak, azaz nem feltétlenül fednek át a közszói metonimikus sémákkal.

A továbbiakban a metonimikus megfelelések szerint a leggyakoribbtól a ritkább sémák felé haladva tekintem át és értelmezem újra – ahol ez szükségesnek látszik – választott nézőpontomból a névkutatás korábbi megállapításait. Az egyes sémákat a helynévadásban betöltött szerepüknek, illetve az általuk felvetett (vitás) kérdéseknek megfelelő részletességgel tárgyalom.

3.2.1. HELY A HELY HELYETT (téri kapcsolat). Több nyelv névanyaga kapcsán olvashatjuk, hogy a térbeli érintkezés szolgál a leggyakrabban metonimikus névadás alapjául. Számtalan altípusát különböző szempontok szerint csoportosíthatjuk. A leggyakrabban alkalmazott kategóriák a leírásokban a metonímia általános sémáinak megfelelő, a bennfoglalási viszonyon alapuló RÉSZ–EGÉSZ (pars pro toto) és EGÉSZ–RÉSZ (totum pro parte), valamint szomszédos területek között a RÉSZ–RÉSZ (pars pro parte) megfeleltetések elkülönítése.

Elviékben ez a fajta névátvonódás könnyebben mehet végbe a szemantikailag nem áttetsző vagy elhomályosulóban lévő, illetve az általánosabb etimológiai jelentésű névalakulatok esetében. A névhasználók szempontjából ugyanis a név jelentéséhez – másodlagosan –

¹⁰ TIINA LAANSALU a meglévő helynevek hatását vizsgálva tárgyalja a metonimikus névadást a névköltöztetés különböző esetei, illetve az annexe nevek mellett (2018).

hozzátartozik a név részeinek az esetleges köznyelvi jelentéstartalma is. Egy *Nyíres* típusú erdőnév esetében például ebből a szempontból látszólag nincs akadálya annak, hogy átvonódjon annak a kiemelkedésnek a megjelölésére, amelyen az erdő található, a hely növényvilága ugyanis mindkét objektumfajta esetében gyakran szolgál a névadás alapjául. Az áttetsző, de a megnevezendő hely jellegének ellentmondó etimológiai jelentésű névformák kapcsán ugyanakkor elvileg nagyobb ellenállással számolhatnánk. A valóságban viszont, amint azt például a nagy számban előforduló *Sárospatak*, *Hegyeshalom* stb. településnevek mutatják, ez nem jelent problémát a névadók és névhasználók számára. Az egyes névelemek jelentéstartalma tehát nem feltétlenül meghatározó abból a szempontból, hogy a metonimikus névadásban részt vehet-e egy adott névalakulat vagy sem. Ez a nevek nyelvi egységként való funkcionálásával, illetve a névmodell szerepével magyarázható. A metonímia által motivált névátvonódások mentén nem ritkán maguk a névszerkezetek is átértékelődnek a beszélők névmodelljében, s az adott névfajtatól első ránézésre idegen struktúrák metonimikus megfeleltetés nélkül válhatnak új megnevezések alapjává (például a *fő* 'forrás' utótagú településnevek, vö. TÓTH 2008: 182–183).

A magyar névanyagban HOFFMANN ISTVÁN elemzése alapján túlnyomórészt a táj egy kisebb részletének, a téri környezetből mint háttérből inkább kitűnő pont- vagy vonalszerű objektumoknak, helyeknek a neve vonódik át a nagyobb terület megjelölésére (RÉSZ–EGÉSZ). Ezen belül igen változatos helyfajta közötti megfeleltetéseket találhatunk: folyó, forrás, állóvíz, út, mezsgye, épület, építmény, terepalakulat egyaránt előfordul közvetítő fogalomként, pl. *Marcal* folyónév > *Marcal* a folyó melletti terület, *Büdös-kút* > *Büdös-kúti-dűlő*, *Kis-tó* > *Kistói-dűlő*, *Betekincs* kocsmá > *Betekincs* utca (1993/2007: 119–121).

Jóval kevesebb példa idézhető a magyar mikronévanyagból az EGÉSZ–RÉSZ sémához (jellemzően ilyen irányban csak a nagyobb terület és a rajta lévő épület közötti megfeleltetés mutatható ki, vö. pl. *Sőre-föld* > *Sőreföld-tanya*), amit HOFFMANN ISTVÁN azzal magyaráz, hogy a nagyobb terület egészének neve kevésbé alkalmas a kisebb részek megnevezésére (1993/2007: 122). Más nyelvekben ugyanakkor kiterjedtebb az idesorolt nevek köre. A lettben SANDA RAPA vizsgálatai szerint egyenesen ez a leggyakoribb névátviteli mód: számos mező és legelő megnevezésében szerepel a domb, halom neve, amelyen fekszenek (2019). A csehben mindkét metonimikus megfeleltetés egyaránt szolgált helynévadás alapjául, de a RÉSZ–RÉSZ séma a leggyakoribb mind a településnevek, mind más névfajta körében. *Most* (< *most* 'híd') települést például egy északnyugat-bohémiai mocsárvidéken átvezető régi cölöphíd közelében alapították, s a nevé is a hídról kapta, míg egy kápolnához közeli mezőt *Kaple*-nak neveztek < *kaple* 'kápolna'. Ugyanez a séma tulajdonnevek átvonódását is eredményezheti (transzonomizáció; ŠTĚPÁN 2012: 772–773).

Amennyiben a metonimikus séma mentén alakult neveket a morfológiai szerkezetektől függetlenül egy csoportban kezeljük, lehetőség nyílik arra, hogy megvizsgáljuk, ez a névadási mód milyen módon, szerkezetileg milyen formában valósul meg a különböző nyelvekben. A magyarban igen gyakori a morfológiai változás nélküli pusztán metonimikus névátvitel, de nem ritka az elő- vagy utótaggal való alakulás sem, sőt a jelöletlen és a jelölt nyelvi formák létrejöhetnek egymás mellett, szinonim névváltozatokként is. Az egyes alsémák, illetve a preferált nyelvi forma kapcsán HOFFMANN ISTVÁN kisebb-nagyobb területi eltéréseket is kimutatott a magyar névállományban (1993/2007: 119–124). A választott nyelvi szerkezet tehát nyilvánvalóan összefügg a névjárások kérdésével is: ahol inkább a kétrészes helynevek dominálnak a beszélők onomasztikonjában, ott a metonimikus séma mentén létrehozott új neveket is nagyobb valószínűséggel így illesztik be a névrendszerbe,

míg ahol kevésbé dominálnak a kétrészes nevek, ott ezek modellértéke a metonimikusan motivált új nevek esetében is kevésbé meghatározó. A preferált struktúrák időben is változtak: az ómagyar kor elején még az egyrészes nevek voltak túlsúlyban, majd fokozatosan dominánsabbá vált a kétrészség, s a korábban pusztá metonimiával alakult nevekhez is gyakran kapcsoltak egy elő- vagy utótagot.

A finnben és az észben jellemzően fajtajelölő utótaggal alakulnak ezek a nevek, és igen nagy hányadát teszik ki a névállománynak. A finn névanyagban a sajátosságot kifejező előtagú kétrészes nevek majd 40%-a ide sorolható (AINIALA 2016: 68, 76), a dánban pedig azt láthatjuk, hogy a településnevek gyakran jöttek létre pusztá metonimikus névátvitellel természeti nevekből, míg fordított irányú alakulásra alig akad példa (ezek jellemzően földrajzi köznévvvel kapcsolódnak). Ezt VIBEKE DALBERG (2008: 46) részben az írásbeliség konzerváló hatásával magyarázza: a településnevek már igen korán megjelentek az írott szövegekben, s köztük már ekkor nagyobb számban szerepeltek természeti névből változatlanul alakult formák, melyek az írásbeliség által is rögzítve megőrződtek, s modellhatásuk is jelentős. Ezzel szemben a hivatalos iratokban nagyobb arányban csak később megjelent természeti nevek körében a 16–17. században általánosan elterjedté vált a kétrészség (a meglévő névformák esetében a földrajzi köznévi utótaggal való kiegészülés). Emellett talán a helyek eltérő társadalmi jelentősége is hozzájárult a két nagy helynévkategóriában mutatkozó szerkezeti különbséghez. A nevek körében jelentkező – a helyek szociokulturális jelentőségéből adódó – hierarchiára utal STEFAN BRINK is: a településnevek magasabb státuszúak, s ez a nevek nyelvi arculatát is befolyásolja. Ezt szemléltetik a következő példához hasonló esetek: a svéd *Björnsjön* 'medve-tó' víznév a közeli településre átvonódva megőrizte ezt a formáját, s a homonímia elkerülése érdekében a tó neve egészült ki még egyszer a 'tó' lexémával: *Björnsjösjön* 'Medve-tó-tó' (BRINK 2016: 164).

Mindezek azt mutatják, hogy az azonos szemlélet és azonos kognitív mechanizmus ellenére a névátvitel nyelvi megvalósulása igen különböző lehet. Ez nyilvánvalóan az adott nyelv grammatikai jellemzőivel, illetve a nyelv egyes névjárássaira jellemző névmodellel magyarázható.

A HELY A HELY HELYETT séma kapcsán még egy dologra kell utalnunk. TERHI AINIALA szerint „a megnevezett helyek természetüknél fogva különböznek, és a denotátumuk alapján világosan elkülöníthetők egymástól” (2016: 78, saját fordításom: R. K.). Az észlelési, megismerési folyamatok alapján kevésbé szorosan összetartozó helyek azonos megnevezései valóban a metonimikusan motivált névadás egyértelmű eseteinek tekinthetők, például a természeti névből alakult településnevek (*Sárospaták*, *Hegyeshalom* stb.). E nevek szemantikai tartalma egyértelműen megváltozott, hiszen egy másik objektum azonosítására is felhasználják őket. És minthogy ez a névadási mód nem ritka, mintaként szolgálhat(ott) újabb nevekhez, más helyfajták kapcsolatában is.

Bizonyos helyfajták ugyanakkor kevésbé különülnek el feldolgozó rendszerünk számára. Az abaúji Hegyközben például a mai névhasználók igen gyakran nem tesznek különbséget a kiemelkedés és az azt borító erdőség megnevezésében: a *Halyagos*, *Pajna Nagy-Milic* egyszerre jelöli a hegyet és a rajta lévő erdőt (KOVÁTS 2000: 78, 164, 122). Különösen gyakoriak e kettős funkcióban a *-hegy* utótagú helynevek: a *Farkas-hegy*, *Ór-hegy*, *Fekete-hegy*, *Kánya-hegy*, *Konc-hegy*, *sőt a Korom-hegy*, *Lengyel-bérc* neveket a névhasználók ma már jellemzően a kiemelkedésen lévő erdők megnevezésére használják (KOVÁTS 2000: 184, 272, 78, 79, 137, 292, 186). Az *erdő* utótagú nevek jóval ritkábbak ezen a vidéken, s ezekkel is jelölik a kiemelkedést is, amelyen az erdő található: *Urasági-erdő*, *Erdő*,

Kossuth-erdő (KOVÁTS 2000: 127, 91, 69). Saját gyűjtésem eredményei is azt erősítik, hogy az abaúji Hegyközben egy-egy névvel a kiemelkedés egészét jelölik meg, a rajta lévő erdővel, tisztással stb. együtt. Nem is igen merül fel a hegy és a rajta lévő erdő más-más névvel való elkülönítésének az igénye (vö. RESZEGI 2007).¹¹

E névadási-névhasználati mód könnyen magyarázható a kognitív rendszer működéséből kiindulva: a helynevek magukon viselik a kategorizációs folyamat jellemző vonásait. A megismerési folyamat eredményeképpen a kiemelkedést és az azt borító erdőséget az egyén egyazon denotátumként dolgozza fel. Ezt a szemléletet a névhasználat maga is támogatja: nincs elkülönült nevük az összetartozó helyeknek, ezért nem is tekintik külön objektumoknak őket. Metonimikusan motivált névhasználatról tehát esetükben a jelenkori állapotot tekintve nemigen beszélhetünk. Alaposabb vizsgálatot igényelne azonban, hogy feltárjuk, ezek a nevek a névadás pillanatától egységesen használatosak voltak-e az összetartozó helyek megjelölésére, vagy ez történetileg alakult ki, metonimikus névadással, ahogy a kutatók általában gondolják. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a szorosan összetartozó helyek esetében egyáltalán nem is számolhatunk a metonimikus névalkotással. Ennek a megállapításához azonban az egyes nevek kapcsán nélkülözhetetlen az emberek, a névhasználók ismereteinek a feltárása (vö. RESZEGI 2007).¹²

A bemutatott két típus (természeti név > településnév, erdő- és hegynév) egy skála két végpontjaként értelmezhető. (Valójában a természeti név > településnév alakulás esetében is elkülöníthető további két típus. A legegyszerűbb eset, amikor a település mellett található természeti objektum neve válik a település megnevezésévé, s ehhez képest szerveesebb a településen belüli természeti hely neve > településnév viszony.) A névadás további esetei (pl. hegy – rajta lévő vár, víz – vízpart stb. nevekben megjelenő viszonya) szintén e skálán, jellemzően a skála végpontjai között helyezhetők el. Érdemes lenne egy erre vonatkozó vizsgálat alapján feltárni, hogy miként is szerveződhet ez a skála, illetve hogy e téren milyen egyéni különbségek mutatkoznak. Ilyen módon közelebb juthatunk a történeti adatok megítéléséhez is.

A különböző helyfajták viszonyának skaláris jellege kapcsán arra is utalhatunk, hogy a metonimikusság esetében eleve számolnak egyfajta fokozatissággal a kognitív nyelvészetben belül: a referáló funkciójú prototipikus metonímia példái mellett ANTONIO BARCELONA elkülöníti a tipikus, illetve a sematikus metonímiát (vö. 2011: 19–26). Az általam a település- és víznevek viszonyával szemléltetett metonímia a BARCELONA által vázolt prototipikus metonímia sajátos esetének tekinthető: ennek ugyanis alapfeltétele a referenciális funkció, illetve a forrás- és a célfogalom egyértelmű elkülönülése. A másik pólus, az erdő- és hegynevek viszonya kevésbé illeszthető be ebbe a tipikalitási sorba, inkább a profilálás általánosabb folyamatával értelmezhető az ide kapcsolódó névadás (ehhez l. a 2. lábjegyzetben írottakat).

A névadás alapjául szolgáló kognitív mechanizmus szempontjából itt érdemes utalnunk a jelentésbővülés és jelentésszűkülés eseteire is. A helynevek körében nem ritka, hogy egy elsődlegesen csak kisebb területet jelölő név az adott területet is magába foglaló azonos helyfajtába tartozó nagyobb hely megnevezésévé válik (például hegycsúcsnév hegynévvé, kisebb földterület neve nagyobb határrész nevévé válik). A *Mátra* például eredetileg a mai

¹¹ Hasonló viszonnal számolhatunk a völgy és a benne folyó patak kapcsán is. Négyfalu helynévanyagát vizsgálva például HOCHBAUER MÁRIA (2007: 14) azt találta, hogy az *árok* szóval egyaránt jelölik a völgyet és annak patakját is.

¹² A metonimikus viszony kognitív hátterének a megvilágításában segíthet, ha a neveket szövegbe-foglalásuk módjával, nyelvi kontextusukkal együtt vonjuk vizsgálatba (ehhez l. RESZEGI 2009: 35–36).

Kékes hegy megjelölésére szolgált, az idők folyamán azonban az egész hegység nevévé vált (FNESz.). A *Debrecen* név pedig eredetileg egy kisebb falut jelölt, amely azonban összeépült a szomszédos településekkel (Szentlászlófalva, Mesterfalva), s az egységesülő település összefoglaló elnevezésére szintén a *Debrecen*-t használták (vö. TÓTH 2008: 49). A név így létrejött két jelentése sokáig élhet egymás mellett. HOFFMANN ISTVÁN névtipológiájában ezt a RÉSZ–EGÉSZ szemléleten alapuló névadási módot jelentésbővülésként tárgyalja, s elkülöníti a névátvitel egyik fajtájaként besorolt metonimikus névadástól, noha a két folyamat több hasonlóságot mutat egymással.

A HOFFMANN-modell a jelentésbővülés kapcsán abból indul ki, hogy az ember – sajátos térszemléletéből adódóan – igen gazdagon strukturálja a lokális viszonyokat: a nagyobb területek földrajzi vagy birtokjogi stb. ismeretek alapján kisebb részekre tagolód(hat)nak. Baranyában például az *Émen-tető* nevű dűlőnek négy részét különböztetik meg: a magasabb részét *Nagy-Émen-tető*-nek nevezik, szemben a *Kis-Émen-tető*-vel, emellett elkülönítik a terület *Belső-Émen-tető* és *Külső-Émen-tető* nevű részeit is (BMFN. 2: 102–103). Az ember e viszonyok alapján „többszintű, összetett, hierarchikus rendszert alakít ki” a környezetéről, hogy tájékozódását segítse (HOFFMANN 1993/2007: 113). A helyek reprezentációi tehát egy sajátos hierarchikus viszonyban állnak egymással. Ennek megfelelően (minthogy a fogalmi rendszer és a nyelv nem különül el a mentális rendszeren belül) a helyek nevei is egyfajta hierarchikus rendbe szerveződnek, s az egyén az adott szituációnak megfelelően aktuálisan választ a hierarchia valamely szintjéről.

A hierarchiában való elmozdulás, vagyis egy helynévnek egy új, a korábban jelölt helyet is magába foglaló nagyobb terület összefoglaló jelölésére való használata új denotatív jelentés kialakulásával jár. Az így megragadott folyamatot nevezi HOFFMANN jelentésbővülésnek, a folyamat fordítottját pedig jelentésszűkülésnek (1993/2007: 114). (Az ennél kisebb mértékű, a denotatív jelentést nem érintő tartalmi változásokat – például a falvak belterületének egy-egy határrésszel való bővülése, beépülése következtében – nem sorolja e változások körébe.)¹³ A folyamatot tehát csak azonos fogalmi kategóriába tartozó objektumok nevei között értelmezi, s ez alapján különíti el a fentebb tárgyalt HELY A HELY HELYETT metonímia eseteitől. A HOFFMANN-féle modellt továbbgondoló változástipológiájában TÓTH VALÉRIA (2008: 16) az elkülönítés további szempontjaként említi, hogy a metonímia a helynevek keletkezésében játszik szerepet (azaz lényegében egy névformának új helynévi jelentése, használata is kialakul, vagyis két alhálózat elemeként is rögzül a név), míg a jelentésbővülés és -szűkülés inkább változástörténeti folyamatnak tekinthető (továbbra is egy helyfajta alhálózatán belül reprezentálódik a név tehát, noha a denotatív jelentése módosul). Ez az elkülönítés természetesen adódik az adott megközelítésből.

Ugyanakkor viszont a HOFFMANN-féle tipológia szempontjából kevésbé lényeges, hogy a RÉSZ–EGÉSZ, EGÉSZ–RÉSZ viszonyon alapuló folyamatok, így a jelentésbővülés és a jelentésszűkülés is mind a metonímia körébe tartoznak: egy fogalmi tartományon belül történik elmozdulás, s ez a névhasználatban bekövetkező változás alapja. A jelentésbővülés tehát a RÉSZ–EGÉSZ séma, a jelentésszűkülés pedig az EGÉSZ–RÉSZ metonímia egy sajátos esetének tekinthető. A jelentésbővülés hátterében azzal a névhasználati sajátossággal is számolnunk kell, hogy a helynevek denotatívumai a valóságban és az emberek megismerő rendszere számára „nem individuálisan létező, elkülönülő egyedek” (HOFFMANN 1993/2007: 44, 49),

¹³ Ezek olyan jellegű változások, mint amikor például a *gyümölcs* szó szemantikai pólusa bővül egy újabb gyümölcsfajtaival való megismerkedés hatására. Ez általában nem számít jelentős változásnak.

nem lehet pontosan meghatározni, hogy honnan kezdődik például egy hegy csúcsa, vagy meddig tart a megnevezett hegyoldal. Ez a térszemlélet pedig azt eredményezheti, hogy bizonyos esetekben – különösen ha a hely egészének esetleg nem volt saját neve – a hely valamely részének a megnevezését kiterjeszthetik a névhasználók a hely egészére is. Ezek a HOFFMANN-féle tipológiában jelentésbővülésként meghatározott névadási módok azonban nem is különíthetők el élesen a metonimikus névalkotásnak nevezett folyamatnak a kevésbé egyértelmű eseteitől, s hasonló problémákat is vetnek fel.

A jelentésbővülés és a jelentésszűkülés eltérő megítélése a megközelítésmódok és a leírások célja közötti különbségből adódik, melyek a folyamatok különböző aspektusait helyezik előtérbe. Magam az asszociatív mechanizmusokra fókuszálva a HELY A HELY HELYETT metonímia sajátos eseteinek tekintem a jelentésbővülést és a jelentésszűkülést, amelyek egyébként jól magyarázhatók RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ tartománykiterjesztés (domain expansion) és tartományszűkítés (domain reduction) fogalmaival (2011: 106–107). RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ a metonimikus konceptualizációt általában véve magyarázza ezzel a két kognitív operációval: az előbbi lényegében a RÉSZ–EGÉSZ (FORRÁS A CÉLBAN), míg az utóbbi az EGÉSZ–RÉSZ (CÉL A FORRÁSBAN) metonímiák különböző eseteit működteti.

3.2.2. SZEMÉLY A HELY HELYETT. Az érintkező helyek esetében jelentkező névátvitel mellett a metonimikus névadás másik legjellegzetesebb típusát a helynek a valamely személlyel való kapcsolatán alapuló, azt kifejező nevek alkotják. Ez nem meglepő, tekintve hogy az emberekre vonatkozó fogalmaink, s így a helyek reprezentációjában a kapcsolódó személyekre vonatkozó ismeretek is a fogalmi rendszerünk működéséből adódólag jellemzően kiugróan száliensek (vö. SCHMID 2010).

A SZEMÉLY A HELY HELYETT fő séma valójában számos különböző alséma általánosítása: legjellemzőbb a BIRTOKOSSAL való megfeleltetés, de emellett a HELY ALAPÍTÓJÁRA, HASZNÁLÓJÁRA, az ott LAKÓKRA is utalhat a név, sőt a helynévben megjelenő személynév komplex módon utalhat a személyre magára, illetve a VELE KAPCSOLATOS ESEMÉNYRE is, amely a nevezett helyen történt. Ezek a sémák jórészt a településekhez kapcsolódnak. A birtokos személyével való metonimikus megfeleltetés ugyanakkor más helyfajták (földterület, mező, tó stb.) esetében is működik, de akadnak kivételek is: a nagyobb folyók, hegyvonulatok elnevezésében ezzel nemigen számolhatunk. A természeti helyeknél emellett további helyfajta-specifikus sémák is érvényesülnek, például vizek megnevezésében a HALÁSZÓJOG BIRTOKOSA vagy a SZEMÉLY, AKINEK A BIRTOKÁN KERESZTÜLFOLYIK szintén szolgálhatott metonimikus megfeleltetés alapjául. Azt is meg kell említenünk továbbá, hogy jelentős aránybeli különbségek lehetnek a különböző névfajták között a személlyel kapcsolatos sémák működése szempontjából.

A nevekkal kapcsolatos tapasztalatok alapján az európai névkutatásban elég általános az a felfogás, amely szerint „a személynevek helynévalkotó szerepe minden nyelvben jelentős” (vö. TÓTH 2017: 13, 183). Ez valóban igen jellemző a nyugati kultúrkörben, illetve mindazokban a társadalmakban, amelyekben a föld egyének általi birtoklása alapvető. Mégis érdemes óvatosabban fogalmazni talán, a természeti népek világ- és tájszemlélete ugyanis alapvetően más, s ez a fajta kulturális különbség a föld és az emberek közötti viszony felfogására is hatással van. Azokban a közösségekben, amelyekben a föld nem képez egyéni tulajdont, hanem egyfajta kollektív tulajdonként tekintenek rá, amelyet csak használatra kap meg az adott népcsoport (s ennek megfelelően igyekszik azon a lehető legkisebb mértékben rajta hagyni a nyomát), a BIRTOKOS A HELY HELYETT séma nyilvánvalóan nem alakulhat ki. Ennek megfelelően a személynevek eleve jóval ritkábban jelennek

meg a természeti népek helyneveiben, s esetükben a névadás motivációja is más: jellemzően inkább a személlyel kapcsolatos esemény jelenik meg a személynévi helynevekben. Amint a navahók helyneveit monografikus formában (2001) is feldolgozó STEPHEN C. JETT írja a népcsoport névadása kapcsán: „egy raktárt lehet birtokolni, de nem a földet vagy annak bármely részét; a navahók jellemzően nem neveznek el semmit személyekről [...], mert az felkeltené a természetfeletti erők figyelmét” (1970: 183; a saját fordításom: R. K., vö. még JETT 2011).

Azt lehet tehát mondani, hogy az általunk jól ismert európai kultúrkörben a fenti személynévi sémák jobbra mind jelen vannak. A sémák érvényesülésében persze aránybeli különbségekkel számolhatunk a különböző nyelvekben. A magyar névrendszeren belül a SZEMÉLY A HELY HELYETT séma napjainkig tartó produktivitásához a kognitív megalapozottság mellett a középkori magyarországi viszonyok – illetve az azok nyomán kialakuló helynévmodell sajátosságai – is hozzájárultak. A 11–12. századi feudális államban az írásbeliség még csak terjedőben volt, s a szóbeliség körülményei között a birtokos nevét viselő helyek esetében a névazonosságnak egyfajta jogbiztosító szerepével számolhatunk. Az efféle nevek ugyanis egyértelműen utaltak a tulajdonosi viszonyra, ezért a birtokosok tudatosan éltek e megjelölési móddal (TÓTH 2017: 16–17, 106–113). A tulajdonos megváltozása más nyelvekben is együtt járhatott a név megváltozásával; például a dán *Gökstrop*-ot (< *Gök* férfinév) felváltotta a *Knutstrop* névforma (< *Knut* férfinév) (DALBERG 2008: 55).¹⁴ A jogi írásbeliség fejlődésével a megnevezés jogi funkciója is fokozatosan visszább szorult, maga a metonimikus séma azonban továbbra is aktív maradt. A tulajdonosi viszony más idézett európai nyelvekben is a leggyakoribb megfeleltetési alap ebben a csoportban.

Lényeges eltérések mutatkozhatnak viszont a nyelvek között a sémák nyelvi megvalósulását tekintve. Ebből a szempontból ismét csak a nyelv sajátosságai, illetve a névmodell befolyásoló szerepe meghatározó; emellett közvetve kulturális hatásokkal, település- és birtoktörténeti vonatkozásokkal is számolhatunk (vö. TÓTH 2017: 161). A sémák ebben az esetben is lényegében három névszerkezetben jelentkezhetnek: morfológiailag jelöletlenül, azaz a személynévvvel teljesen azonos helynévi formákban (puszta személynévi névadás, pl. *Bátor*), valamint formással (pl. *Peterd*), illetve közszoói vagy tulajdonnévi lexémával elő- vagy utótagként kapcsolódva (pl. *Mihályfalva*, *Ábelbodony*). A finnben – akárcsak a térbeli érintkezésen alapuló metonímia eseteiben – az összetétellel való alakulás a legjellemzőbb; pl. *Matinpelto* ’Matti mezője’ (AINIALA 2016: 74–75, 81, 84). A szláv nyelvekben ugyanakkor ebben az esetben is a morfológiai formánssal alakult formák majdhogynem kizárólagos egyeduralma a jellemző. Meglehetősen nagy számú végződés van használatban ebben a szerepben, melyekkel az egyéni, illetve a közösségi birtoklás ténye is jelölhető; pl. *Redomysl* személynév > *Radomyśl* helynév, *Petrovici* ’Petr emberei’ > *Petrovice* ’Petr embereié’ településnév (STÉPÁN 2018: 113–117).¹⁵

¹⁴ Anonymus névmagyarázatai mögött is ez a szemlélet, a magyar kultúrában a személynév és a helynév között felfogott oksági kapcsolat húzódik (ehhez bővebben l. BENKŐ LORÁND Anonymus-tanulmányait).

¹⁵ A metonímia LANGACKER felfogásában a referenciapont-jelenség egyik típusa. Ennek lényege, hogy bizonyos fogalmakat más fogalmakhoz viszonyítva gondolunk el, azokon keresztül férünk hozzájuk (ez olyan nem tudatos mentális folyamatokban is megfigyelhető, mint például hogy az ábécét mondva mindegyik betű előhívja a következőt, vö. LANGACKER 1999: 173, 2008: 83–85, 505–508). Egy-egy hely reprezentációja kapcsán referenciapontként működhet a helyhez kötődő személy, azaz például a tulajdonosra utalva aktiváljuk a hely képét. A referenciapont-jelenségnek további tipikus

A magyarban – mint a fenti példák is jelzik – mindhárom struktúra használatos, az arányuk ugyanakkor különböző. Ebből a szempontból jelentős változást hozott a 13. század, amikor az addig különösen domináns puszta személynévi helynevek jelentősége csökkent, és a kétrészes formák aránya nőni kezdett. Ez részben a névrendszer egészét érintő változási folyamattal magyarázható, részben áttételesen a személynévrendszert érintő változásokkal van összefüggésben. Amint arra ugyanis TÓTH VALÉRIA rámutatott, az adott személynév gyakorisága igen erőteljesen befolyásolta, hogy milyen formában alakult helynévvé. A ritka személynévek nagyobb arányban váltak helynévvé formáns nélkül, mint a gyakori személynévek,¹⁶ ebből a szempontból pedig a magyarországi személynévhasználatban jelentős változást hozott a latin eredetű személynévek elterjedése. Az addig nagyszámú, változatos személynévállományt egy jóval kevésbé változatos névállomány váltotta fel, így az egyes nevek gyakorisága sokkal nagyobb lett, mint korábban (TÓTH 2017: 52–59). Ez is hozzájárult, hogy a 13. századtól nőtt a formánssal alakult helynevek aránya a személynévekből alakult helynevek körében. Mindezek ellenére a magyarban napjainkig produktív a puszta személynévi helynévadás.

Ez a névtípus kitüntetett figyelemben részesült a magyar névkutatásban. Több szempontból is igen sajátosnak tekintették ugyanis korábban a szakemberek: Európában egyedülállóan magyar sajátosságnak tartották, amely a nomadizáló időszak emléke lehet (ezért fontos korszak- és etnikum-meghatározó értéket is tulajdonítottak neki). Mára a személynévi helynevekhez kapcsolódó számos tévhit, hosszú ideje hagyományozódó mítosz megdőlt: a több szempontból vitatható korábbi felfogás tarthatatlanságát TÓTH VALÉRIA bizonyította be minden részletre kiterjedően a személynévi helynevekről készült monográfiájában (2017), melyben fontos szerepet kapott a névadási mód kognitív-pragmatikai aspektusainak feltárása is.

Mindenekelőtt arra kell utalnunk, hogy a SZEMÉLY A HELY HELYETT sémán alapuló névadás más nyelvekben is megvalósulhat formai változás nélkül, noha jellemzően igen periferikusnak számít. A patrocíniumi eredetű görög helynevek mellett (SZENTGYÖRGYI 2010: 389–390, 2013: 175) a finn településnevek körében is előfordul; pl. *Vaasa* (a svéd királyi családról, 17. sz.), *Loviisa* (Lovisa Ulrika királynőről a 18. század közepén). Még a szlávban is találunk rá példákat, noha ezek jórészt újabb nevek; pl. *Eliška* tónév < *Eliška* női névből, *Kučera* tónév < *Kučera* személynévből (ŠTĚPÁN 2012: 774). Ugyanakkor a személynévből *-ja* szláv helynévképzővel alakult nevekből egyes szláv nyelvekben a hangváltozási folyamatok eredményeképpen eltűnt a képzőelem, s az így létrejött, személynévvel azonos alakú helynevek esetleg újabb puszta személynévi helynévformák létrejöttéhez járulhattak hozzá (vö. KISS 1999: 109–110, TÓTH 2017: 78–79). Az igazán döntő érv a névtípus magyar unikum volta ellen viszont az, hogy az újlatin nyelvekben sem példa nélküli

példája a birtoklás, amely a metonímiához hasonlóan referenciapont-szerkezetekben jelenik meg. Ezekben egy olyan mentális entitás a kiindulópont, amelyről valamilyen ismeretük van a kommunikációs feleknek, s ezen keresztül jutnak el a tényleges témához, pl. *János* → *János fia* (TOLCSVAI NAGY 2005: 49–51). A birtokviszonyt alakilag jelölten is kifejező (kétrészes) helynevek a metonímia asszociációs mechanizmusa és a birtokos referenciapont-szerkezet sajátos kombinációjaként értelmezhetők, s nyelvenként, illetve koronként, valamint nyelvi megformáltságtól függően eltérő lehet, hogy melyiket ítéltjük dominánsabbnak.

¹⁶ A személynévek gyakorisági viszonyai a későbbi korokban is hasonlóan befolyásolták a metonimikus névadás megvalósulását (vö. HOFFMANN 1993/2007: 123).

ez a névalakulási mód: pl. francia *Corneille, Marceille*; olasz *Calvigno, Serviglio*; spanyol *Cornelle, Oreja* (ROHLFS 1956: 17–18. lábjegyzet, vö. BÁRCZI 1960: 7). Más oldalról igaz ugyan, hogy a közép-ázsiai törökségi nyelvekből is valóban adatolhatók pusztá személynévi névformák (pl. *Dilgi, Dilger, Muk(k)úr, Sadak, Tujdale*; JARRING 1997: 129, 396, 484), ám ezek jó része folyóvíz neve, míg a magyarban ez tipikusan településnév-adási mód.

A pusztá személynevek helynévvé válásának gyökerei a korábbi vélemények szerint a nomadizáló életformába nyúlnak vissza, amikor csak személyeket lehetett felkeresni, és nem a személyek állandó lakhelyét, ezért a helyeket az éppen rajta tartózkodó ember után volt célszerű megnevezni (vö. MOÓR 1936: 110). Az az elképzelés is felmerült ugyanakkor, hogy egy „ősrégi, prelogikus tudatállapot csökevénye” lehet ez a névadási mód, melyben „az azonos név embernek és földnek a lélekben való tökéletes azonosítását jelenti” (KERTÉSZ 1939: 33, 76–77).¹⁷ Ez a fajta gondolkodás, a helyek és a személyek szerves viszonya a gyerekek térszemléletét is jellemzi a helynév-elsajátítási folyamat kezdetén (vö. RESZEGI 2015). A kognitív rendszer szempontjából ugyanakkor – mint láttuk – a névtípus keletkezése egyszerűen olyan módon is elképzelhető, hogy a fogalmi rendszerben a két entitás, a személy és a föld között szoros, érintkezésen alapuló kapcsolat van, noha ez a kapcsolat nem jelenti a két entitás azonosítását. A fogalmi érintkezés lehetővé teszi a metonímia nyelvi megvalósulását a kommunikációban; ez azután (ahogy a helynév > helynév alakulásmód esetében is) elvezethet a poliszém jelentések, s ezáltal a metonimikus névadás kialakulásához. Amint ugyanis megjelenik ez a névtípus – bizonyos szemantikai feltételek teljesülése mellett –, újabb nevek létrehozásához szolgál mintaként. E nevek esetében pedig az érintkezés mellett már a beszélők helynévmodelljének hatása is meghatározónak tekinthető. Ugyanez a megfeleltetés húzódik természetesen a személynévből valamiféle képzőelem vagy lexikális elem hozzákapcsolásával létrehozott helynevek mögött is. Esetükben azonban a névjelleget (a használati szabályok átértékelése mellett) a szerkesztés révén alakítja ki a névadó. Teljes mértékben egyetérthetünk tehát TÓTH VALÉRIÁVAL abban, hogy a metonimikus sémákat megvalósító helynévstruktúrákra jellemző gyakorisági viszonyok nagyban függenek az egyes nyelvek specifikus rendszertani jellemzőitől (2017: 15).

A hellyel valamiféle kapcsolatban álló személy megjelölése történhet közzszóval is. A csehben különösen tavak megnevezésében gyakori ez, birtokosra utalva; pl. *Komorník* (‘kincstáros’), *Písař* (‘jegyző’), *Rítýř* (‘lovag’) (vö. ŠTĚPÁN 2012: 774; vö. még a meglehetősen nagy számú magyar foglalkozásnévi és népnévi településneveket, pl. *Horvát, Horváti*,¹⁸ *Szakács, Szakácsi, Pásztor*). Esetenként nem könnyen eldönthető ugyanakkor, hogy az ilyen típusú megjelölések közzszóként vagy tulajdonnévként vonódtak-e át a hely megjelölésére.

3.2.3. NÖVÉNY A HELY HELYETT. A hely jellegzetes növényzete vagy egy-egy jellegzetes, szembeötlő fa is gyakran asszociálódik az adott helyhez. Ennek megfelelően ez a száliens

¹⁷ Az antropológiában *prelogikus*-ként jelölt gondolkodásmódot újabban a pszichológiában inkább *transzlogikus*-nak nevezik. Úgy tűnik ugyanis, hogy nem a „normális” gondolkodásmódot megelőző fejlődési fokról van szó, hanem olyan kognitív mechanizmusról, amely a mai hétköznapi gondolkodásunkban is jelen van, s „a formális logika szokásos útjai számára nem hozzáférhető területeit teszi elérhetővé” (MÉRŐ–VARGA 2000: 192, MÉRŐ 2001: 30).

¹⁸ A népnevek közzszói besorolása nem egyértelmű, inkább a közzszói és a tulajdonnévi kategória határán helyezkednek el.

jegy is előhívhatja a hely képét, ezért a névadás alapjául is szolgálhat – különösen természeti helyek esetében, pl. *Rekettye*, *Cseresznyés-dűlő* (HOFFMANN 1993/2007: 122–123). Ezek a nevek ugyanakkor sajátos átmeneti csoportot képviselnek. A növénynevek ugyanis nem ritkán vesznek fel ’ahol az adott növény terem’ helyjelölő funkciót; pl. *dinnye* ’dinnyés, dinnyeföld’; különösen gyakori az ’erdő, liget, bozót’ gyűjtőnévi jelentés kialakulása: *haraszt*, *bükk*, *cser* (BÁBA 2016: 41–43). S ezért – noha a névadás pillanatában ezek a jelentések nem feltétlenül egyforma mértékben aktiválódnak – gyakran nem könnyű meghatározni, hogy valóban tisztán metonimikus névadásról van-e szó, vagy a jelentések egyidejű aktiválódása révén komplexebb kognitív folyamatokkal számolhatunk. (Megítélésem szerint ezeknél a kifejezéseknél a természetes névadási folyamatban inkább az utóbbival számolhatunk, és egy gestalt jellegű komplex fogalmi pólust működtetnek a beszélők, amikor ezeket az elemeket a nevekben felhasználják.)

A NÖVÉNY A HELY HELYETT séma által motivált nevekben – mint ahogyan a továbbiakban tárgyalt sémák kapcsán is – természetszerűen köznévvé válik tulajdonnévvé, s ez a megfeleltetés is többféle nyelvi formában valósulhat meg. A magyarban ugyanakkor egyes képzett növénynévi formák (pl. *bükkös*) esetében szintén jellemző a helyfajtajelölő szerep lexikalizálódása. Utalnunk kell arra is, hogy a növénynevek köznévi besorolása más nyelvekben kevésbé egyértelmű, nemritkán a tulajdonnevek között tárgyalják őket (vö. pl. PAMP 1994, DALBERG 2008: 7–8). A kognitív rendszer szempontjából viszont nyilvánvalóan legfeljebb a két kategória határán való elhelyezkedésükkel számolhatunk, semmiképpen nem tekinthetők tipikus tulajdonneveknek. (Inkább csak a tudományosságban használt latin megjelölések esetében érezhetjük meghatározóbbnak a tulajdonnévi jelleget, nyilvánvalóan összefüggésben azzal, hogy ezek jellemzően nem áttetsző kifejezések, s ez a prototipikus tulajdonnév egyike általában véve, vö. SLÍZ 2012: 283–285).

Igen sajátosan ítéltetők meg a metonimikus névadás szempontjából a növénynévi előtagú utcanevék. A finnben különösen gyakoriak ezek bizonyos területeken (pl. *Kielotie* ’liliom út’, *Kortetie* ’mezei zsurló út’, *Kuminatie* ’kömény út’, *Osmankäämintie* ’gyékény út’; AINIALA 2016: 104). A magyar utcanévadásban sem ritka egymáshoz közeli utcák megjelölésében (pl. Budapest második kerületében: *Gerbera u.*, *Gyopár u.*, *Gyöngyvirág u.*, *Liliom u.*, *Rózsa u.*, *Szegfű u.*, *Viola u.*), de nem leíró funkcióban, hanem egyszerűen egyfajta tematikus utcanévadás eredményeként. Noha az egyes nevek nem a konkrét hely sajátosságai által motivált metonimikus megfeleltetés révén jöttek létre, a közeli utcák növénynévi megjelölése mégis metonimikus folyamatként, egy fogalmi tartomány elemeinek aktiválódása révén magyarázható.¹⁹

HOFFMANN ISTVÁN ezt a fajta névadást a jelentésbeli helynévadás egyik altípusaként, indukciós névadásként tárgyalja (1993/2007: 133). A fenti növénynévi előzményű nevek mellett számos további, az indukáló név etimológiai vagy fogalmi jelentése alapján indukált név létrejötté magyarázható ilyen módon; pl. a *Köember* ~ *Emberkő-szikla* hegynév által motivált *Kőasszony-szikla*, *Vénember-szikla*; egy *Amerika* nevű telep mellett Salgótarjánban *Kanada* nevű kolóniasor (HLAVACSKA 1989: 42, HOFFMANN 1993/2007: 133). Megítélésem szerint ezek is értelmezhetők a metonimikus névadás egy meglehetősen sajátos – a metaforával együtt működő – eseteként, mivel esetükben is egy fogalmi tartományon belüli megfeleltetések húzódnak.

¹⁹ Hasonló utcanévbokrokat más témák köré is létrehoztak.

3.2.4. ÁLLAT A HELY HELYETT. A helyhez tartozó állatvilág, illetve az állattartás is megjelenhet a metonimikus nevekben; vö. pl. *Compó* (halfajtáról), *Hódos*, *Rákos*, *Rák-patak*, *Hattyas pataka* víznevek (GYÖRFFY 2011: 58–59). Nem minden, állatnevet tartalmazó helynév mögött kell azonban az ÁLLAT A HELY HELYETT metonimikus sémát gyanítanunk, a régiségben az állatnevek gyakran váltak ugyanis személynévvé. A madárnevek emellett igen jellemzőek a középkori várak megnevezésében; pl. *Baglyaskő*, *Sólyomkő*, *Csókakő*, *Keselyűkő* (vö. KOVÁCS 2015). Ezek egy része állatnévből metonimikusan alakult hegynevekre vezethető vissza, s a HELY A HELY HELYETT metonimikus sémával magyarázható. Más részüknél viszont a már meglévő madárnév + *kő* szerkezet analógiás hatásával, illetve – amennyiben valóban a terület jellegzetes madarára utalnak a névvel – az ÁLLAT A HELY HELYETT metonímia mechanizmusával számolhatunk. Nyilvánvalóan sajátos motivációval számolhatunk az *oroszlán*-t tartalmazó helyneveink (pl. *Oroszlán hegye*) magyarázatában, hiszen ez az állat nem volt honos a Kárpát-medencében; a legyőzhetetlen erő, a bátorság és a büszkeség megtestesítőjének fogalma ugyanakkor már a honfoglalás előtt része volt a magyarság tudatvilágának (vö. KISS 1989). Minthogy a szó személynévként is használatban volt, illetve oroszlános ábrázolásoknak is maradtak emlékei, egyértelmű, hogy noha nem konkrétan az ÁLLAT A HELY HELYETT séma, de a metonímia mechanizmusa az *oroszlán*-t tartalmazó helynevek létrehozásában is szerepet játszhatott.

3.2.5. További metonimikus helynévadási sémák. Számos, a névadásban ritkábban megvalósuló metonimikus sémára lehet még utalni. Ezek közül néhány viszonylag tipikusát emelek ki a továbbiakban, hogy minél teljesebb képet alkothassunk e névadási módról.

Az ANYAG A HELY HELYETT séma motiválta jellemzően a bányásztelepülések névadását; pl. cseh *Stříbro* 'ezüst', *Ruda* 'érc'. Az ESEMÉNY/KÖRÜLMÉNY A HELY HELYETT séma, az alapuló nevek egy részében egy-egy személlyel kapcsolatos esemény jelenik meg, emellett azonban az eseményjelleg kerül előtérbe; pl. *Borbélyhalála*, *Péterakasztó* (vö. HOFFMANN 1993/2007: 124). A nagy számban előforduló középkori cseh *Lhota* és szlovák *Lehota* típusú helynevek irtványfalvakat jelöltek meg, amelyeket egy soltész telepített, s a nevek arra a körülményre utalnak, hogy a lakók egy időre mentesültek a terheik alól; vö. *lhóta* 'mentes egy adott időszakra' (ŠTĚPÁN 2012: 775). Emellett ugyanakkor gyakran profilálódik a névben a hely vásárhely volta is; pl. *Szombathely*, cseh *Pátek* 'péntek' (ŠTĚPÁN 2012: 775). A CSELEKVÉS fogalmi tartományon belül értelmezhető az ESZKÖZ A CSELEKVÉS EREDMÉNYE HELYETT, mely jellemzően a közszókhöz kapcsolódóan érvényesül, de a helynévadásban is működhet; pl. a cseh *Sekera*, *Sekyra* 'fejsze' helynév erdőirtásos területet jelöl (ŠTĚPÁN 2012: 776). Szintén sajátos csoportot képviselnek a cseh nyelvben alkalmazott, a MOZGÁS A MOZGÁS ÁLTAL ÉRINTETT OBJEKTUM séma mentén létrehozott helynevek, pl. *Pád* 'leesik', *Běh* 'fut' nevek (ŠTĚPÁN 2012: 776).

4. Összegzés. A metonimikus sémák áttekintéséből látható, hogy a helynévadásban alkalmazott megfeleltetések jó része valóban speciálisan e tulajdonnévfajta elemeinek létrehozására szolgál, s nyelvi megvalósulásuk más módon működik, mint a közszei metonímiák esetében. A metonímia mechanizmusa ugyanakkor egyúttal a mentális lexikon két alhálózata (a közszei lexikon, illetve az onomasztikon) közötti dinamikus átjárást is biztosítja (jellemzően a köznevesüléssel ellentétes irányban), illetve a tulajdonnévi hálózat alhálózatai közötti mozgást is lehetővé teszi.

Reményeim szerint sikerült igazolnom azt is, hogy a metonímia kognitív mechanizmusként való értelmezésével – s a nyelvi szerkezettől való bizonyos mértékű függetlenítésével – átfogóbb képet alkothatunk a metonimikusan motivált helynevek csoportjáról, s feltárhatók a nyelvi megvalósulásuk kapcsán megmutatkozó nyelvi, illetve névjárásbeli különbségek. A metonímia tehát valóban jelentős szerepet játszott és játszik az új nevek létrehozásában, sőt véleményem szerint ha a kognitív háttérrel nézzük, még jelentősebb ez a szerep, mint azt a korábbi rendszerezések láthatóvá tették.

Hivatkozott irodalom

- AINIALA, TERHI 2016. Place Names. In: AINIALA, TERHI – SAARELMA, MINNA – SJÖBLOM, PAULA eds., *Names in Focus. An Introduction to Finnish Onomastics*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 63–123.
- ARIMITSU, NAMI 2015. Analyzing THE PLACE FOR THE EVENT-type Metonymies from the Perspective of Negative Evaluative Factors. *Revista Brasileira de Linguística Aplicada* 15: 475–502. <https://doi.org/10.1590/1984-639820156138>
- BÁBA BARBARA 2016. *Földrajzi köznevek térben és időben*. A Magyar Névjárási Kiadványai 39. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- BARCELONA, ANTONIO 2011. Reviewing the properties and prototype structure of metonymy. In: BENCZES, RÉKA – BARCELONA, ANTONIO – RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ, FRANCISCO JOSÉ eds., *Defining metonymy in cognitive linguistics. Towards a consensus view*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 7–60. <https://doi.org/10.1075/hcp.28.02bar>
- BÁRCZI GÉZA 1960. Megnyitó. In: MIKESY SÁNDOR – PAIS DEZSŐ szerk., *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája, 1958*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 5–16.
- BENCZE M. ILDIKÓ 2009. Mi a metonímia? Elméletek és kísérletek a metonímiakutatásban. *Magyar Pszichológiai Szemle* 64: 677–696. <https://doi.org/10.1556/MPSzle.64.2009.4.4>
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei* 1–2. Szerk. PESTI JÁNOS. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1982.
- BRDAR, MARIO – BRDAR-SZABÓ RITA 2009. The (non-)metonymic use of place names in English, German, Hungarian, and Croatian. In: PANTHER, KLAUS-UWE – THORNBURG, LINDA L. – BARCELONA, ANTONIO eds., *Metonymy and Metaphor in Grammar*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 229–257. <https://doi.org/10.1075/hcp.25.14brd>
- BRINK, STEFAN 2016. Transferred Names and Analogy in Name-formation. In: HOUGH, CAROLE ed., *The Oxford Handbook of Names and Naming*. Oxford University Press, Oxford. 158–166. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199656431.013.43>
- COGOS, SARAH – ROUÉ, MARIE – ROTURIER, SAMUEL 2017. Sami place names and maps. Transmitting knowledge of a cultural landscape in contemporary contexts. *Arctic, Antarctic, and Alpine Research* 49: 43–51. <https://doi.org/10.1657/AAAR0016-042>
- DALBERG, VIBEKE 2008. *Name and Place. Ten Essays on the Dynamics of Place-names*. Navnestudier udgivet af Afdeling for Navneforskning 40. Department of Scandinavian Research Name Research Section, Copenhagen.
- EKMAN, PAUL – LEVENSON, ROBERT W. – FRIESEN, WALLACE V. 1983. Autonomic nervous system activity distinguishes among emotions. *Science* 221: 1218–1220. <https://doi.org/10.1126/science.6612338>

- FNESZ. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HLAVACSKA EDIT 1989. *Salgótarján utcanévei*. Múzeumi Értekező 6. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján.
- HOCHBAUER MÁRIA 2007. *Helyzetviszonyító elemek a barcasági Négyfalu helyneveiben*. Szakdolgozat. Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993/2007. *Helynevek nyelvi elemzése*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 67. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- JARRING, GUNNAR 1997. *Central Asian Turkic Place-Names. Lop Nor and Tarim Area*. Sven Hedin Foundation, Stockholm.
- JETT, STEPHEN C. 1970. An Analysis of Navajo Place-Names. *Names* 18: 175–184.
- JETT, STEPHEN C. 2001. *Navajo Placenames and Trails of the Canyon de Chelly System, Arizona*. American Indian Studies. Peter Lang Publishing, New York.
- JETT, STEPHEN C. 2011. Landscape embedded in language. The Navajo of Canyon de Chelly, Arizona, and their named places. In: MARK, DAVID M. – TURK, ANDREW G. – BURENHULT, NICLAS – STEA, DAVID eds., *Landscape in Language. Transdisciplinary Perspectives*. John Benjamin Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia. 327–342. <https://doi.org/10.1075/clu.4.16jet>
- KERTÉSZ MANÓ 1939. A magyar helynévadás történetéből. *Magyar Nyelvőr* 68: 33–39, 67–77.
- KISS LAJOS 1989. Oroszlánnal kapcsolatos földrajzi nevek. *Magyar Nyelvőr* 113: 110–115.
- KISS LAJOS 1999. A Kárpát-medence régi helynevei. In: Uő, *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 1. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba. 104–116.
- KOVÁCS HELGA 2015. A kő utótagú várnevek. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 85–101.
- KOVÁTS DÁNIEL 2000. *Az abauji Hegyköz helynevei*. Kazinczy Ferenc Társaság, Sátoraljaújhely.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2005a. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex, Budapest.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2005b. Túl a fogalmi metaforákon. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 21: 71–88.
- LAANSALU, TIINA 2018. Nimesiire ja selle käsitus eesti toponomastikas. *Keel ja Kirjandus* 10: 747–763.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980. *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press, Chicago.
- LANGACKER, RONALD W. 1999. *Grammar and conceptualization*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. <https://doi.org/10.1515/9783110800524>
- LANGACKER, RONALD W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195331967.001.0001>
- MARKERT, KATJA – NISSIM, MALVINA 2002. Towards a corpus annotated for metonymies. The case of location names. In: GONZÁLEZ RODRÍGUEZ, MANUEL – SUAREZ ARAUJO, CARMEN PAZ eds., *Proceedings of the 3 International Conference on Language Resources and Evaluation*. Las Palmas, Canary Island. 1385–1392.
- MARKERT, KATJA – NISSIM, MALVINA 2006. Metonymic Proper Names. A Corpus-based Account. In: STEFANOWITSCH, ANATOL – GRIES, STEFAN TH. eds., *Corpus-Based Approaches to Metaphor and Metonymy*. De Gruyter Mouton, Berlin – New York. 152–174. <https://doi.org/10.1515/9783110199895.152>
- MÉRŐ LÁSZLÓ 2001. *Új észjárások. A racionális gondolkodás ereje és korlátai*. Tercium Kiadó, Budapest.
- MÉRŐ LÁSZLÓ – VARGA KATALIN 2000: Transzlogika transz nélkül. In: PLÉH CSABA – KAMPIS GYÖRGY – CSÁNYI VILMOS szerk., *A megismeréskutatás útjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 178–192.

- MOÓR ELEMÉR 1936. Magyar helynévtípusok. *Népünk és Nyelvünk* 8: 110–117.
- NYSTRÖM, STAFFAN 2013. Metaphorical and metonymical place names in Sweden. In: FELECAN, OLIVIU ed., *Name and naming. Proceedings of the second international conference on onomastics. Onomastics in contemporary public space, Baia Mare, May 9-11, 2013*. Editura Mega – Editura Argonaut, Cluj-Napoca. 355–363.
- PAMP, BENGT 1994. Övriga namn och andra. Ett försök till gruppering av egennamnen. In: JÓHANNESSON, KRISTINN – KARLSSON, HUGO – RALPH BO eds., *Övriga namn*. NORNA-rapporter 56. NORNA-förlaget, Uppsala. 49–57.
- RAPA, SANDA 2019. *Metonymy as a Basis of Toponymy*. Előadás, 4th International Scientific *Aleksandras Vanagas' Conference, Vilnius*, 2019. november 7–9.
- RESZEGI KATALIN 2007. A hegynevek és más helynévfajták kapcsolata. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Nyelv, nemzet, identitás III. Az VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.)*. Nemzetközi Magyarásgtudományi Társaság, Debrecen–Budapest. 37–43.
- RESZEGI KATALIN 2009. A kognitív szemlélet lehetőségei a helynévkutatásban. A metonimikus névadás. *Magyar Nyelvjárások* 47: 21–41.
- RESZEGI KATALIN 2012. Cognitive Approach to Hungarian Toponymy. *Onoma* 47: 367–379.
- RESZEGI KATALIN 2015. A tulajdonnevek a gyermeki nyelvelsajátításban. *Névtani Értesítő* 37: 83–97.
- RESZEGI KATALIN 2018. A tulajdonnevek jelentésszerkezete funkcionális kognitív keretben. *Magyar Nyelvjárások* 56: 5–23. <https://doi.org/10.30790/mnyj/2018/01>
- RESZEGI KATALIN 2019. A névformánszal való névalkotás (kognitív nyelvészeti keretben). *Magyar Nyelvjárások* 57: 31–50.
- RESZEGI KATALIN 2020. Metaforikus névadás. *Névtani Értesítő* 42: 9–28. <https://doi.org/10.29178/NevtErt.2020.1>
- ROHLFS, GERHARD 1956. *Studien zur romanischen Namenkunde*. Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München.
- RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ, FRANCISCO JOSÉ 2011. Metonymy and cognitive operations. In: BENCZES, RÉKA – BARCELONA, ANTONIO – RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ, FRANCISCO JOSÉ eds., *Defining metonymy in cognitive linguistics. Towards a consensus view*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 103–123. <https://doi.org/10.1075/hcp.28.06rui>
- SCHMID, HANS-JÖRG 2010. Entrenchment, salience, and basic levels. In: GEERAERTS, DIRK – CUYCKENS, HUBERT eds., *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford University Press, Oxford. 117–138. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199738632.013.0005>
- SHI, YELI – SHENG, JINFANG 2011. The Role of Metonymy in the Formation of Euphemism in Chinese and English. *Journal of Language Teaching and Research* 2: 1175–1179. <https://doi.org/10.4304/jltr.2.5.1175-1179>
- SIMON ESZTER 2008. Nyelvészeti problémák a tulajdonnév-felismerés területén. In: SINKOVICS BALÁZS szerk., *LingDok 7. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged. 167–182.
- SLÍZ MARIANN 2012. Tulajdonnév és kategorizáció. *Magyar Nyelv* 108: 282–291, 400–410.
- ŠTĚPÁN, PAVEL 2012. Metonymical Transfers of Meaning in Toponymy. In: ARCAMONE, MARIA GIOVANNA – BREMER, DONATELLA – DE CAMILLI, DAVIDE – ROSSEBASTIANO, ALDA eds., *Atti del XXII Congresso Internazionale di Scienze Onomastiche. Sezione 5. Toponomastica*. ETS, Pisa. 771–778.
- ŠTĚPÁN, PAVEL 2018. Systematic Relationships Between Toponyms and Anthroponyms in Czech. *Onomastica Uralica* 12: 111–120.

- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010. A Tihanyi alapítólevél görög helynevei. *Magyar Nyelv* 106: 295–307, 385–396.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2013. A Tihanyi alapítólevél személynevei 2. Az alapítólevél hagonimái. *Névtani Értesítő* 35: 157–178.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 21: 43–70.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. A tulajdonnév jelentése. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Balatonszárszó, 2007. június 22–24.* A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Budapest. 30–41.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017. Jelentéstan. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan.* Osiris Kiadó, Budapest. 205–499.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban.* A Magyar Névértéktár Kiadványai 6. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástudományi vizsgálata.* A Magyar Névértéktár Kiadványai 14. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2017. *Személynévi helynévadás az ómagyar korban.* A Magyar Névértéktár Kiadványai 41. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- VERHAGEN, ARIE 2007. Construal and perspectivization. In: GEERAERTS, DIRK – CUYCKENS, HUBERT eds., *The Oxford handbook of cognitive linguistics.* Oxford University Press, Oxford. 48–81.

RESZEGI KATALIN

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4443-3284>

Debreceni Egyetem

Bölcsészettudományi Kar

KATALIN RESZEGI, Metonymic toponymy

With the mechanism of metonymy, we can create a conceptual connection between things that come into contact with each other. One form of this can be a unique place with which many different things can be associated based on experience (flora, fauna, persons associated with it, other places, events, etc.). Through the connection between them, these – generally salient – connected things can also evoke the image of the place. These associations can also appear in the names of the place, which can be realized linguistically in several different ways. In one form, no change in the linguistic designation of the intermediary element can be observed. In another, the same mechanism can change the word form: speakers transform the metonymically activated word with conjunctions or lexical elements, according to the characteristics of their language, to denote the target concept. All types must be considered to build a comprehensive picture of how the mechanism of metonymy manifests itself in naming. Building on this definition, the second part of the study examines previous onomastic statements and reviews them from a cognitive perspective, moving from common to rarer metonymic patterns (PLACE INSTEAD OF PLACE, PERSON INSTEAD OF PLACE, PLANT INSTEAD OF PLACE, ANIMAL INSTEAD OF PLACE, MATERIAL INSTEAD OF PLACE, EVENT/CIRCUMSTANCE INSTEAD OF PLACE, etc.). Approaching metonymy as a cognitive mechanism – and by separating it to some degree from the structure of language – allows for creating a more comprehensive picture of metonymically motivated place names and lingual or dialectic differences in their realizations.